

Kiegészítés Reményik Sándor portréjához

(befejező rész)

„Andorka” és „Loli”

(Írhatnám így is: „az én kis papom” és „a furcsa Loli”)

Járosi Andor és Brandt Laura

Ki volt ez az emberpár, mit jelentettek ők Reményik Sándor számára, és mit jelentett szá-mukra Reményik barátsága? Olyan kérdések ezek, amelyekre részben feleletet ad Járosi Andorné, született Brandt Laura hagyatéka; e hagyatéka 115 levelet és levéltöredéket, néhány képeslapot és pár fényképet tartalmaz.

(Járosi Andor [Ujsándorfalva, 1897. de-cember 5. – 1944. december 26., Magnyitogorszk] evangélikus lelkész, író, szinkritikus. 1920-tól a kolozsvári magyar evangélikusok lelkésze, 1932-től teológiai magántanár. A *Pásztortűz* állandó munkatársa, 1939-től szerkesztőbizottsági tagja; az *Ifju Erdély* és *Erdélyi Helikon* munkatársa; a marosvécsi Helikon találkozók meghívottja; állást foglal a transzilvanizmus mellett; elismerően értékelte a Vásárhelyi Találkozót – 1937; kolozsvári esperesként tiltakozott a fasizmus, a zsidók elhurcolása ellen. Később

ezirányú tevékenysége miatt – emberek bűjtatása, megmenekítése – Kolozsvár Wallenbergjeként is emlegetik. 1944 őszén hadifogságba kerül, ez év decemberében tifuszban hal meg, élete utolsó napján is végezve lelkészi szolgálatát.

Brandt Laura Járosi Andor felesége volt. 1905. november 22-én született Kolozsváron, 1990. május 26-án halt meg Szovátán. Saját kívánságára a kolozsvári Házsongárdi temetőben nyugszik, a Brandt család sírjában, nem messze a Reményik Sándor sírjától. Leányuk, Reményik Sándor keresztlánya, Antal Sándorné, született Járosi Margit, nyugalmazott lelkész, Szovátán él.)

A Járosi-hagyatékból, a levelek rendszerezése, majd többszöri végigolvasása után, csak azokat mutatom be, amelyeknek irodalomtörténeti jelentőségük lehet, vagy amiatt, mert konkrét utalásokat tartalmaznak versekre, vershelyzetekre, esetleg a költő magánéletére (mivel Reményik élete és költészete nagyon összeforrott – csa-ládot nem alapított, testvére, Sárka Budapesten élt –, egy időn túl Járosiék otthona szinte második otthonává lépett elő).

Hogy mi is egy *levél*? A Világirodalmi Lexikon, meghatározása szerint: „a személyes beszélgetést *helyettesítő* írásbeli közlés. Az emberiség kulturális vívmányainak egyike...”¹

Reményik levelei ennek az ismérvnek tökéletesen megfelelnek – hangjuk „beszélgető hang”. Hogy mennyire beszélgetést helyettesítenek, arra is van adat Járosi Laurához írt leveleiben, és Járosi Laura szóbeli közléséből is tudom, sokszor váltottak úgy levelet, hogy személyes találkozásuk, látogatásuk alkalmával már a megírt, „egész” vagy „fél levél” lapult zsebükben, kezükben. Ennek oka mindkettőjük közös személyiségvonásaiban rejtett – hallgatni nagyon tudó, befele figyelő emberek voltak, akik gyakran könnyebben tudtak egymásnak írni, mint egymással beszélni.

*Misszilis*ek ezek a levelek: valóságos, élő személyekhez szólnak, írójuk azzal a szándékkal rögzítette őket, hogy a címzett elolvassa.

Magánlevelek szinte kivétel nélkül, hiszen kötetlen baráti-rokoni beszélgetést helyettesítenek, ennek megfelelő stílussal rendelkeznek, témájuk tárgyalása ennek meg-felelő.

Az *igényesebb magánlevelek* kategóriájába sorolhatóak, mivel mondanivalójuk, megformáltságuk bizonyos mértékig igazodik a retorika és stilisztika szabályaihoz.

E levelek közt akadnak olyanok, amelyekben tudatos művészi igény fedezhető fel.

Megtalálhatjuk az érzelem heves formáitól kezdve a szelíd humor, az intellektuális gondolatmenet megnyilvánulásait, *stílusukat* tehát változatosság, sokszínűség jellemzi.

E misszilis levelek adott esetben kiegészítő részét képezik Reményik Sándor életművének, és mivel dolgozatom célja e portré árnyaltabbá tévése, vitathatatlan, hogy Reményik levelei írójuk egyéniségének mélyebb megismeréséhez nyújtanak segítséget, forrásul szolgálhatnak az írói karakter megrajzolásához.

Reményik Sándor levelei betekintést nyújtanak személyiségébe, sokszor kirajzolva verseinek hátterét, élményvilágát, utalnak munkájára, vívódásaira. (Gondoljunk csak radnaborbereki leveleire!)

¹ *Világirodalmi Lexikon*. 7. köt. 231. o.

A levelezés *funkciói* közül a következők valósulnak meg ebben a húsz év anyagát magába foglaló (1921–1941) levelezésben:

Mindenekelőtt a *kapcsolatteremtő*, kapcsolatfenntartó funkció, amely magába foglalja sokszor az előző, személyes találkozások elemzését és a további terveket.

Helyettesítő funkciójuk is megvalósul, hiszen beszámoló jellegűek, e beszámolókból a hangsúly – a magánéleti szférába sorolható egészségügyi és családi vonatkozású beszámolók mellett – a versek megírására, kötetbe válogatására, a versekkel szembeni kételyek felvetésére, esetleges felolvasásukra tevődik.

Pótló funkciójuk is van, mivel sokszor pár hónapos távollétek okozta „réseket” tömnek be. 1921 és 1941 között Reményik Sándor életének három nagy színtere rajzolódik ki e levelekből: Kolozsvár, Nagyvárad és Budapest.

A levélhelyzet fizikai körülményei sokszor egy kórházi szoba elszigeteltségét is jelenthetik, lehetőségek is egyben érzelmek, attitűdök, elvek végiggondolására, másrészt a levelezés a kínzó magány feloldása, harmadsorban lehet az élmény pillanatának rögzítése, és végül alkalom egy vívódó lélek állandó önvizsgálatára.

A levelek *témaválasztását* sokszor befolyásolta a levél vagy a képeslap szűkre szabott volta, az írógép hiánya. (Tudnunk kell, hogy Reményik lehetőleg gépen írt, kézírását ő maga nem szerette, nehezen írt kézzel állandó idegpanaszai és szem-problémái miatt – rossz látására és reszkető kezére sokszor panaszkodik is.)

A korabeli – főként erdélyi – irodalmi életre is történik utalás. Van példa arra is, hogy ami egy levélben még töredékes alak, az versben majd csiszolt formában jelenik meg. Ugyanannak a témának az árnyalását megtalálhatjuk – egészségi állapotának függvényében – lelkes tervezgetésként, józan helyzetfelmérésként vagy panaszként.

A levelek világa a két világháború közti Erdély realitásában gyökerezik. Jellemzőjük még az alkalmiságot átszínező szépirodalmi formáltság (ugyanaz jellemző Reményik másokkal folytatott levelezésére is; a dolgozatomban szereplő Berde Mária-hoz, Áprily Lajos-hoz, Lám Bélá-hoz stb. írt levelek is bizonyítják ezt). Változó és változatos identitással őrzik és ábrázolják az aktualitások és élmények elevenését.

Mivel a levelezés olyan közeg, mely legjobban fejezi ki azt, amit az irodalom maga (nem pusztán az erdélyi vagy magyar irodalom keretében gondolkodva), a levelezés *részleges* feldolgozását fontosnak tartottam a Reményik-életmű adekvát fel-térképezéséhez, olyan életművéhez, amelyben nem válik el a „polgári foglalkozás” az írástól.

*

A leveleket Járosi Andorné levelezésük első pillanatától kezdve megőrizte. Ez külsönös volt, Reményik egy levélben történik konkrét utalás arra, hogy a legkisebb cetliig, papírdarabkáig ő is megőrzött mindent, sőt, gyakran útjára is magával vitte a neki kedves leveleket. (Ugyanúgy megőrizte Reményik Sándor más, számára kedves vagy fontos emberek leveleit is – erre utalás történik leveleiben, halála előtti évben pedig ír arról, hogy rendszerezni kezdi levelezését.)

1939. júl. 31.:

„Gyakran vagyok most nagy csendben a városi lakásunkon, ahol rendezgetni kezdtem a levelezéseimet. [...] Azt hiszem, életemben a *legtöbb levelet Magától kaptam* [...] Minden levél, minden kis cédula meg van.”

Járosi Andorné hagyatékában, mint már említettem, 115 levél van (ebből 111 a pontosan keltezett). Sajnos nem mindegyikük maradt meg teljes egészében, sokszor hiányzik a levél vége. E levelek csonkulásának oka – a gyakori költözködések kivételével – lehet az is, hogy Járosi Laura megsemmisíthetett olyan levélrészleteket, melyeket valamilyen oknál fogva veszélyesnek ítélt politikai szempontból, vagy – és sokszor ez a magyarázat – túl bizalmasnak tartott ahhoz, hogy idegenek számára hozzáférhetővé tegye.

Hogy mennyire ambivalens érzései lehettek e levelezéssel kapcsolatban, arról személyes tapasztalataim is vannak. Egyrészt: drága kincsként őrizte, mentette őket olyan körülmények közt is, mikor házkutatások sorozata fenyegette, zaklatta ott-honát. Nyugalmas óráiban pedig elővette, rendezgette, újra és újra elolvasta őket – olyan órák voltak ezek a különben mindig munkával agyonszúfolt, hajsolt életében, melyeket családtagjai is tiszteletben tartottak. Hogy irodalomtörténeti értékükkel mennyire tisztában volt, bizonyítja az, hogy rengeteg munkára utaló levél megmaradt.

Amiket megsemmisített – és erről is személyes emlékeim vannak –, azok (a megmaradt részletek alapján erre következtetni lehet) olyan magánjellegű vonatkozásokat tartalmazhattak, amelyeket feleslegesnek ítélt másokkal is közölni – többé-kevésbé Reményik Sándor életművének két fontos nőalakjával, Imre Ilonkával és Szócsné Szilágyi Piroskával kapcsolatos visszaemlékezések, megjegyzések.

Hogy miért? Úgy érzem magyarázattal tartozom ez ügyben. Otthonunkban – Járosi Andor és Laura unokája vagyok – pici gyermekkoromtól röpködtek körülöttem nagymamám szájából az idézetek: versek, versrészletek. Reményik verseiből is sorok, részletek. De minden kérdésemre, ami a költőre, barátságukra vonatkozott, ugyanazt a választ kaptam mindig: „Majd megtudod a levelekből halálom után – ha jónak látom. Tudod, mi volt erről a véleménye Reményiknek? »Mi közöttök a költő életéhez?!«” (*Némely modern pszichológusnak* című vers, a következő ajánlással: Az irodalom-történet módszeréhez) A teljesség kedvéért – mivel otthonunkban családi szállóigévé vált – idézek belőle:

„Ti hiénák, akiknek vágya éhes
Vetni új, olcsó prédát a tömegnek –
Mi közötök a költő életéhez?!
[...]
Hiénák, kik a király titkait
Nem tisztelve – s a szemfedő szemérmét –
Kiássátok, amit a sírba vitt!”

Volt ennek szelídebb változata is: kötetben az előbbi mellett (pontosabban előtt) szereplő vers: *A dalaimat*.

„A dalaimat aki látta,
Soha ne lásson engemet,
Ki szállt velem a magasságba,
Ne fogja meg a kezemet.
Ki mérhetetlen messze tőlem
Forgatja könyvem lapjait,
Ne lásson lakom rejtekébe,
Ne kérdezze: hogy élek itt!”

Ez volt az oka annak, hogy fájó szívvel, de szótlánul néztem néha, hogy hosszas olvasás-mérlegelés után tűzbe kerül egy-egy levél vagy levélrészlet.

Hogy a nagyszüleim leveleivel mi történt, nem tudom. Reményik rengeteg levelet kapott tőlük – mint már említettem, mindent megőrzött – de hagyatékát a háború megsemmisítette, nem sikerült nyomára bukkannom a leveleknek. Járosi Andorné – nagymamám – leveleinek számára csak abból tudok következtetni, hogy Szőcsné Szilágyi Piroskáról írja egy helyen Reményik, hogy 130 levelét őrizi – a „furcsa Lolitol” pedig ennél többet kapott.

A „furcsa Loli”-tól, akit egy töredékben maradt levelében Reményik így aposztrófál: „Kedves, irgalmasszívű, fehércsuklyás »sötét keresztény« Loli.”

*

A leveleket különböző szempontok szerint csoportosítottam. Ilyen „sta-tisztikai” adatokkal tudok szolgálni: 111 levél – ide soroltam be két képeslapot is – pontosan rendszerezhető keltezése alapján. Írójuk pontos keltezéssel látott el mindent (legtöbbször a verseket is!), feltüntetve írásuk helyét, évét, napját, sokszor még a napszakot is, pl. este vagy éjjel.

88 levél maradt meg teljes egészében, 23 levélnek hiányzik a vége.

Van öt levéltöredék, ami viszonylag könnyen helyezhető el a rendszerben, a bennük levő utalások alapján (ebből kettőnek van irodalomtörténeti adalékjellege).

A levelek a Járosi házaspárhoz szólnak: 28 levél Andorhoz, 83 Lolihoz, és 7 levél „ikerlevél”, vagyis mindkettőjükhöz szóló, vagy ugyanaznap mindkettőjüknek külön-külön írt levelek. Ezek vagy a családi életükhöz kötődnek vagy egyházi ünnepekhez, pl. karácsonyi, szilveszteri levelek, a gyerekek születése, Buba (Margitka) keresztelése, Bandika a (két évesen meghalt fiúgyermekük) halála alkalmából íródtak.

Keletkezésük helye szerint: 48 levél íródott Kolozsváron (ahogy Reményik 1931. március 6-i levelében tréfásan megjegyzi: „itt helyben, Tordán” – amiből szálló-ige lesz a levelekben), 29 keletkezési helye Nagyváradi, 32 levél Budapest, egy képeslap 1921-ből Radnaborberekre hívja Andort, és a levelezés utolsó darabja is egy képeslap, 1941 januárjából, Sopronból.

Kolozsvár életének fő színtere, szülőföld, szülőváros, otthon, iskola, szerkesztőségi munka, barátságok, a kávéház, ahol szinte mindennap összegyűlt Kolozsvár haladó értelmisége, vitáik, beszélgetéseik. Mindezek a motívumok – rejtve bár – bele-szövédnék a leveleibe is. Mint ahogy bennünk van a Hója, a Dónát szobor, az apa által tervezett villa, a nagypapa által ültetett gyümölcsfák sora is. Kolozsvár: az egyetlen hely, ahol igazán otthon van.

Nagyváradi a „kapu”. Így nevezi egyik levelében, s verseiben is. Ady városa Reményiknek csak a gyötrelmes korházi hónapok sora, a gyötrelmeket egy-egy újabb gyógyszer hatására kis időre boldog, euforikus napok váltják fel.

1935. április 17-én így ír egy nagyváradi fogantatású versében:

„Itt állok hát ismét a Kapuban:
Kapujában kettévált életemnek –
[...]
Nehéz, nehéz meglelni az utat,
Kettészakadt világom közepén.
Nehéz, nehéz, mert sok a szeretet
És sok a vágy és sok a fájdalom,
De *bivatás* csak egy lehet: Kelet.
Élni csak ott kell, és ott lehet,

Nekem csak ott
A furcsa, kettős, magyar életet.”

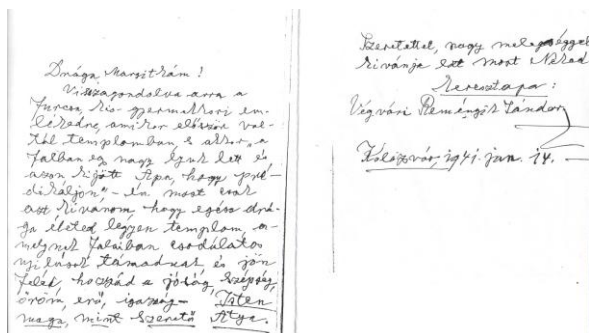
(Ismét a kapuban)

Budapesthez több szál köti: egyrészt a repatriált barátok, rokonok, szerelmek (Imre Ilonka és Szőcsné Szilágyi Piroska), másrészt az irodalmi élet bizonyos vonatkozásai, harmadrészt egészségi állapota, orvosi.

Terjedelmüket tekintve két-három sortól négy sűrűn gépelt oldalig változik szövegük hosszúsága.

Szinte minden levélben szerepelnek adatok Reményik életét végigkísérő szem- és idegzavarairól, állapota könnyebb vagy súlyosabb volta elsősorban azért volt fontos számára – és témaként is ezért bukkan újra és újra fel – , hogy mennyire befolyásolta alkotókedvét, munkáját. Betegségében is szelíd, türelmes, csendes, őszinte öröm számára a barátok, ismerősök levele, biztatása.

Sok levél tartalmaz Andor számára utasításokat, kéréseket verseivel vagy más írásaival kapcsolatban, a *Pásztortűz* szerkesztésére vonatkozóan, vagy véleményeket közös barátok, közös olvasmányok kapcsán, és van egy olyan Andorhoz írt levél is, amely szinte hivatalosnak minősíthető: 1937. május 25-i keltezésű, amely Járosi Andor lelkészi munkájával kapcsolatos.

– sorok Járosi Margitka emlékkönyvéből –

36 levélben találtam *munkára* vonatkozó konkrét utalásokat, verseivel kapcsolatos gondokat, kötetbe rendezéshez tanácskérést. Ezekből a megfelelő szemelvényeket ismertetem. Ugyancsak kiemeltem szemelvényeket azokból a levelekből, melyekben egyik legégetőbb, egyúttal legállandóbb problémájára keres megoldást: Istennel vívott harcára (18 levél).

Verseinek felolvasásairól, a *Pásztortűz* felolvasóköriútjairól, -estjeiről is esik szó leveleiben, ehhez a Járosiékhoz írt leveleken kívül csatolom olyan kortársak leírását, akik hallották őt felolvasni.

Felsorolnék végül (a teljesség igénye nélkül) olyan neveket, amelyek gyakran fordulnak elő a leveleiben. Többnyire ismert személyek-személyiségek nevei (ide nem soroltam be a Reményik család tagjainak nevét): Áprily Lajos költő, Borbáth Dániel lelkész, teológiai tanár, Maksay Albert theol. tanár, Makkai Sándor püspök, Nagy András theol. tanár, Lám Béla író, Tamási Áron író, Gyallay Dokos író, szerkesztő, Dsida Jenő költő, Császok Károly szerkesztő, Kovács László szerkesztő, Tabéry Géza író, Tavaszai Sándor püspök, filozófus.

Előfordul két nem „világi” név is – Amálka testvér és Eszter testvér neve, valamint Járosi Laura barátnője, Künne Ilus neve is; Buba és Bandika, a Járosi gyermekek; Jofka, Lám Béla fia; Webb, Szőcsné Szilágyi Piroska fia.

*

Mivel dolgozatom célja portré-kiegészítés, e magánlevelezésből csak olyan leveleket emelek ki, amelyek Reményik arcának pontosabb megrajzolásában segítenek.

Loli

Levél a gyöngyfalvi leánykonferenciáról

1933. április 6. – olvashatjuk a keltezést, majd egy héttel később, 1933. Nagycsütörtökön küldi Járosi Andor-Budapestről – s a verset.

Idézet a levélből:

„Most csak a mellékelt verset kérem [...] mert ez csakugyan »idézet kérem, ne haragudjék, hogy én ezt itt, nyilvánosan is felolvastam egy estélyen,

Alsó sor középső alak: Loli.

vers alatt a pontos április 13-án, nének a levelet – ezúttal

küldöm – ne haragudjon, Lolibók». És még arra mielőtt Maga látta volna, hol csupa olyan verseket

olvastam, melyek a *mai erdélyi gondolatot*, azt a bizonyos vitásat, tükrözték. Egy nappal a Maga levelének érkezése előtt írtam, ugyanaznap kellett felolvasnom, tehát besoroztam a programba. Még lemásolni, tisztába tenni sem volt időm akkor, sem azóta. Így küldöm Magának az *első* fogalmazványt.

[...]

U.i. Egy hamisítvány van az idézetben: »Maga«. Soha még az életben Loli nem mondta nekem, se nem írta le. Hanem mindég ehelyett: *Sándorka*. És ez így jó, mert így Loli – és így senki más.

És így köszönöm. De ezt a *versbe* mégse írhattam bele. Hát bocsánat ezért is...”

Kézenfekvő tehát a kérdés: mit jelent az, hogy „idézet Loliból”?

Ehhez elsősorban tudnunk kell kettőjük kapcsolatáról, barátságáról pár dolgot, verselőzményeket.

A barátságuk akkor már négyéves. Hogy mit alakított, formált Reményiken a Járosi házaspár barátsága, arról sok hozzájuk, róluk írt vers is beszél levelezésükön kívül.

Az első Járosi Andornének dedikált verse Nagyváradról jut el hozzá, 1929. június 6-i keltezésű. Címe: *Kívülről*. Két dolgot jelent itt e szó. A vershelyzet: a költő a Premontrei rendház ablakfülkéjéből figyeli a templomot – az *üres* templomot – isten-tisztelet után. Istent keresi a templomban, és olyan gyermeki félelem árad itt a leselkedő költő soraiból, mint amilyen Kányádi „Fától fáig” osonó gyermekének lelkében van. Erre utal minden hangulati elem: befagytak az orgonasípok, nem imbolyognak lángok az oltáron, „nagy hallgatás van és nehéz homály”.

Egész sorozatnyi – pontosan nyolc – kérdés fogalmazza meg a szorongást. Íme egy közülük:

„Az Isten, akit én úgy keresek,
És nem találok, nem találok meg:
Ítélt, irgalmaz, gondol- e reám?”

A költő és az Isten találkozása *nem itt* megy végbe. A havasokban ki tudta mondani: „Itt hiszek.” Itt a templom üres marad számára: „a templomban otthon nem vagyok / Azért járok hiába templomot!”

Az utolsó előtti sorban ismétlődik a „kívül” szó, az ismétlés nyomatékosítja azt, amit a cím sugallt: hidegen, sóvárogva, szorongva – de kívülről figyeli a költő a rendházat. És itt nyer értelmet a kívülről szó második jelentése a versben: hitetlenül.

„Így kívül, kívül a szentély falán:
Ez vagyok én, ez vagyok igazán.”

Innen kell tehát “bejutnia” Istenhez. Útját meghatározza még valami, ami Járosi Andorékhoz kötődik: egy bibliaóra. (Ehhez tudnunk kell, hogy Járosi Andorné gyakran tartott bibliaórákat, így az Írisz-telepen is.) Egy ilyen Írisz-telepi – Kolozsvár egyik külvárosa – bibliaórára kíséri el Reményik Sándor. Szép – csak köznyelvi – metaforával érzékelteti a bibliaóra hangulatát: a bibliaóra a „süllyedő világ-hajó parányi mentőcsónakja”.

Hangulatfestő szavak rajzolják itt elének Járosi Andornét:

„A hangja halkán ránkperreg,
Néha koppan a szíveken,

Mint őszben tavaszi eső

[...]

Most semmi sincs, csak ez a hang.

Csak ez hang...

És messze a Világítótorony.”

(*Biblia óra*)

Az út Isten felé, a Békesség felé (a békesség kulcsszó Reményiknél) „a lehe-tetlenség kapuján” át vezet, és ezen az úton „Andorka és Loli” megy vele.

„Nem akarom, – és minden versbe mégis

A Te nevedet építem bele,

Isten, holt szívem élő Istene –

Mint faltörő kos a kőfalakon,

A soraimon rést üt a neved, –”

(*A Lehetetlenség kapujában*)

És most visszatérhetünk a györgyfalvi leánykonferenciáról kapott – s írt – levélhez. Hogy mi az „idézet Loliból”? A vers első fele. Valóban idézett Loli leve-léből, Reményik Loli prózáját (aki különben jól író, fogalmazó, nagyon olvasott, jó előadó volt, s élete végéig 80 évesen is rengeteg emberrel szenvedélyesen levelezett) tördeli, verssé alakítja.

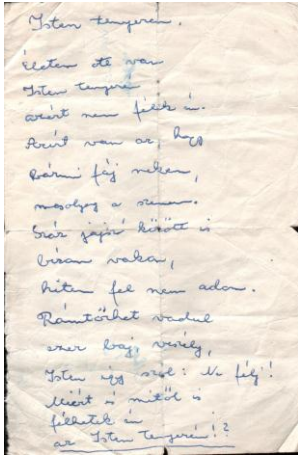
A „csalás” ebben a sorban bújjik el, „Írom Magának ezt a levelet” – hiszen ő Loli számára nem Maga, hanem „Sándorka” volt.

Ahova a költő lelkében magával viszi: Isten tanyája. *Nem kívülről*.

„S akarva-nem-akarva

Maga is itt imádkozik velünk.”

„Kedves, kemény erdélyi levél” ez Reményik számára, sorai „apróbetűs asszonysorok” – melyekről sokszor ír leveleiben.

János Andorné kézírása

„S olyan nagyon jó azokat a Maga »rossz betűit« olvasni. Egy cseppet sem fáj a szemem tőlük. A nagy sorközökben mintha »szénásszekerek« haladnának csendesen (ezt valamikor a nagymamám mondta az én írásomra, nagyon régen, mikor még tudtam kézzel írni – hogy a soraim közt elfér egy szénásszekér) és mintha szénailat szállna boldog nyá-ri ég alatt, s én hanyatt feküdnék valamelyik szekéren s nézném a Göncöl szekerét. Békesség, békesség a közel és távollevőknek.” (Göncöl szeker című verse már 1919-ben ugyanezt a hangulatot árasztotta.)

Majd az „apróbetűs asszonysorok” a zsoltárok hangján zendülnek meg; a zsoltár, melyre Reményik utal, a *Tebenned bíztunk elejtől fogva* az a zsoltár, melyet évtizedekig a *hímnusz helyett* énekeltek az emberek istentiszteletek végén.

S hogy miért sorolja be Reményik ezt a versét a „mai erdélyi gondolat” programjába?

„Úgy írjuk mi is minden dolgainkat,
Mi: otthon-maradt pennaforogatók,
Mint az a lélek azt a levelet.”

„Otthon maradt pennaforogatók...” Gondolni kell itt hirtelen sok mindenre: arra, hogyan őrizte Kós Károly az *Abogy lehet*-et a Bibliájában (1935-ben írta Reményik Imre Ilonkának: „Azt írják hazulról, hogy ezt a verset mindnyájan a Bibliájukba tették, mint annak idején Kós az »Eredj, ha tudsz«-t.” A Makkai *Nem lehet* cikkére, melyre Reményik így felelt: „Ahogy lehet”...

„A megfogyatkozott lehetőségek és az »egyetemes emberi szellem« (Makkai) feszültségét az erkölcsközpontú ideológia úgy hidalja át, hogy a kisebbségi létben a maximális intellektuális – erkölcsi erőfeszítés, odaadás, sőt önfeláldozás lehetőségeit heroizálja. Így lesz a helyzet »hősi élet-alkalom« (Tavaszy), »ajándék« (László Dezső), »gyöngyragyáló« (Áprily), amelyben az ember az erkölcs és a szellem »igazgyöngyeit« teremtheti meg.”²

Andorka

Részlet Járosi Andor végrendeletéből.³

Kolozsvár, 1938. IV/2.

„Az Atya, Fiú, Szentlélek, a Szent Háromságos Istennek Dicsőség!

János Andor dolgozószobájában

magyarságunkban éltetett, megtartásunkban annyi támadás, megtartott, megőrzött, benne feladatokat adott, áldassék szolgálat gyönyörűségeiért, Istengyermekségemért, minden méből szolgáltam.

Vétkeimért, mulasztásaimért Tőle kérek bocsánatot.

[...]

Ha e világból ki kell mennem:

Gyülekezetemet, enyéimet Isten atyai irgalmába ajánlom.

Temetésem drága kis templomunk-ból legyen, ahol Isten hitemet gyújtogatta, bűnbocsánatát annyiszor adta, magáénak, a Jézus Krisztus érdeméért megtartott, Uraságát velem elismertette, Neki legyen dicsőség, tisztesség, hálaadás, de irgalmasan szentségei adok hálát a szolgálatomon gyülekezetben támasztott. Hogy közösségben anyanyelvünkön

A Hóójában

hogy méltatlanra ugyan, rámbízta Igéje hirdetését, kiszolgáltatását. Neki közösségért melyet keresztül e testvérem s magamnak anyanyelvünkön boldog dicsérhettük Őt, s szolt hozzánk, értetlenség közepette Neki adok hálát a nehéz lélekért, melyet kegyel-

² Cs. Gyimesi Éva: *Homágy a hazában*. Utalás Áprily Lajos: A produktív fájdalom tanulmányára

³ Antal Sándorné, szül. Járosi Margit magántulajdona.

Egyházunk tarthatatlan helyzete, a magyarság méltánytalan kezelése, a gyűlötségben fogant rendszer megszüntetésének egyetlen módja: Isten s a közösség igényeit kell keresni, s ne szentnek minősített alkotás paragrafusait. *Meggyőződésem, hogy Isten a gyülekezetben, nem akar tudni többségről és kisebbségről. Istentelenség hát az ilyen rendszer. Testvérek egymásért egymás mellett élhetnek.*⁴ Lelkemet Megváltóm érdeméért Istennek ajánlva: az Úr Jézus kegyelme, az Atya szeretete, a Szentlélek közössége legyen ti-veletek.
Amen.”

Magyaráztatnak érzem e végrendelet sok sorát kettőjük barátságának mélységére, tartósságára, őszinteségére. Talán a sorrendből – értékrendből – lehetne kiindulni.

Isten. A Belé vetett hitük.

A Járosi szavával élve – „*Istengyermekségük*”.

Az anyanyelv. Fontossága, védelme, megtartó ereje.

A szolgálat. Lelkek szolgálata a lélek segítségével, s harc „a nehéz szolgálat gyönyörűségeiért”.

Az „*egymásért, egymás mellett*” eszméje.

„S esküdj, hogy Te nem leszel az soha,

Aki mások ősi javára tör –

Rabból és páriából lettél ember, s szabad.

Nem lehetsz börtönőr.”

(*Viszsa ne élj!* 1938. október 23.)

Ezt alátámasztandó, Reményik egy leveléből⁵ idézek:

„Andor nekem személyesen sohasem prédikált, de a mellém-állása, az, ahogyan karonfogott és megszorította a karomat, a szószéki prédikációnál is többet jelentett. Mi volt az én úgynevezett »Isten-keresésem?« Az, hogy látva magam körül embereket, akiknek hitéből szeretet és jószág fakadt – s szép és nagy dolgok –, iparkodtam én is hozzájuk hasonlítani. Nem sikerült. Most le kellene számolni. Istennel, úgy képzeltem, le tudnék valahogy, de nem tudok azokkal, akik az övéi. S ha velük nem lehet, nem lehet *egészen* Istennel sem. Nem lehet.”

*

„Tegnap olyan jó volt megint a mi kis templomunkban ülni, hangtalanul énekelni. Hallgatni Andort a Miatyánk értelméről, s általában az imádkozásról beszélni. Tegnap szinte egész nap Andorral voltam együtt, s ez nagyon jó volt.”

*

„Ledobhatatlan keresztm alatt
– Ezt is te tetted – már meghajolok.
Te tetted ezt, – a bús nevelő-évek,
Szakadások, törések, temetések
Csupán a segítségedre siettek.
És látod, látod: ezt ismét Te tetted,
Hogy bennem lassan életté remegnek
A szók: »Kegyelem és békeség⁶ nektek.«”
(*Az én lelképásztorom*)

*

Reményik verseit és leveleit olvasva újra és újra beleütközünk ebbe a két szóba: *kegyelem és békeség*. 1942-ben, halála után egy évvel költőtársa, Sík Sándor így vallott róla: „Papi lélek volt a szó mindenfajta értelmében. Nem ismerem még egy olyan költőt, akinek verseiben annyira érezném az Isten szüntelen jelenlétét. »A teremtéshez ketten kellene: a lélek, és az, ami nagyobb nála« – írta. Az a nagyobb ülte meg a lelkét, szinte szüntelenül, mint a felhők a nagy hegyeket, amelyekről úgy szeretett írni. Nevén is nevezte sokszor, még többször szólt róla úgy, hogy nem mondta ki a kimondhatatlan nevet.”⁷

(Leveleit, verseit böngészve, olvasva én is minduntalan Isten nevével találkoztam, vagy Jézuséval. Úgy, mint Sík Sándor⁸ fogalmazta meg: éreztem a „Kimond-hatatlan” jelenlétét.)

⁴ Kiemelés tőlem: Antal Margit.

⁵ Veöres Imre: *Járosi Andor*. Budapest, 1949, Evangéliumi Kiadó.

⁶ Kiemelés tőlem: Antal Margit.

⁷ Sík Sándor: Előszó. In *Reményik Sándor válogatott versei*. Kolozsvár, 1997, Polis.

⁸ Sík Sándor: Előszó. In *Reményik Sándor válogatott versei*. Kolozsvár, 1997, Polis. 6. o.

1929. június 3.: „Isten háztartásában fölösleges vagyok”.

1929. november 9.: „Mert két úrnak nem lehet szolgálni. És Isten, akinek önként odaadta (Szócsné Szilágyi Piroskára utalás) a »nagy« alkotások lendületét, a szent mámort, kiállítások esetleges dicsőségét, mindent, ami a művészi *bívatás* velejárója, – az Isten szelíden lehajolt hozzá, és időnként mégis megajándékozta.”

1930. július 16.: „Rom vagyok, amelyből néha *kegyelem* folytán egy- egy szál virág nő.” (S tudjuk, pár év múlva megjelenő egyik kötetének ez a címe: *Romon virág*.)

1932. március 10.: „Vakon és süketen (lelkileg) adom át magam a nagy Kéznek, hogy csináljon velem, amit akar. Gyűjtsa meg és hordozza a »legszárazabb fenyődarabokat« amerre ő akarja. De *nekem* olyan nehéz tudni, hogy ő mit akar, annyi ütközés, dilemma, nehézség van.

1933, március 9.:

„És dogozni tudok. Írni, Loli, írni, úgy, mint régen, nagyon régen nem tudtam. – Most mintha valami csodálatos tavaszi áradás volna bennem, úgy indult meg a lelkem. Némán állok, zavartan, kábultan, és még hálát adni sem tudok, nem tudom hinni, hogy ez lehetséges. És egyszerre annyi lehetőséget érzek, és annyi feladatot, belső és külső kötelességet, és úgy örülök mindezeknek, és ugyanakkor szinte kétségbeesem, amikor a Lélek lerohanja ezt a legyengült, ellustult, elpetyhűdt, a tétlenségben elnyomorodott szervezetet – mely Isten különös *Kegyelméből* mintha soha nem látott tavasz felé tántorogna.

Mintha mindent egyszerre kellene kipótolnom, közeli és távoli mulasztásokat. Olvasni százfélet, írni cikket, verset, levelet, mindent, amit kérnek, s ami »jön«, s amit kellene, s amit kellett volna – nem tudom, hol kezdjem. *Imádkozni kellene először*, az bizonyos. És közben nem felejteni el, hogy még pihenni kell és gyógyulni; – s hiszen csak most látom teljesen, hogy *hol* voltam és *vagyok* részben, mikor az Isten mutatja a *kifele* vezető út lehetőségét.”

1933. május 3.: „...a márciusi meleg napokra gondolok, az Isten földszagú, ibolya-illatú nagy ígéreteré. És behunyom a szemem...”

1933. december 30.

„Olyan jó most, hogy egy kicsit jobban vagyok, úgy érzem, ennél fogva picit jobb és tisztább is lehetek. Nem én teszem. És nem tudom, *hogyan* van. *Attól* van, akit Maguk, hívők, Istennek neveznek. Holnap estére boldogan gondolok, úgy érzem, hogy *most* egy kicsit »elő vagyok készítve« arra, hogy *igazán* hallgassam Andorka szavát az oltár előtt, a drága szavakat, amiket annyiszor hallgattam fásult és üres lélekkel:

»Ennek vétele erősítsen Téged Istennek félelmében, hitben, *reménységben*, sze-*retetben*, minden időben, örök üdvösségedre,
Amen.«”

1934. március 28.:

„Egy álmom van a túlvilágról. Az, hogy Isten kezébe veszi »szívem« rongy-darabjait, tört cserepeit, és valahogy egészé teszi, és szívvé teszi ezt a darab nyomorúságot. És azt mondja: Most már mindenütt lehetsz zavartalanul, és nem kell arra gondolnod, hogy ha itt vagy, és ezt a lelket szereted, szeretni próbálsz – akkor másutt mulaszthatsz valamit, másutt nem szeretsz. Ahol pedig szintén szeretnél. És akkor nem fog kelleni villamosozni másfél órát Budapesten, és utazni Erdélyből Magyarországra és vissza, és gyötrődni minden búcsúzáskor – itt és ott – hanem Mindenek Benne lesznek.”

1936. december 31.:

„*Jó* lesz ma a templomban. Talán fogom tudni ennek az elmúlt esztendőnek minden gyötrelmét, és minden békés, jobb pillanatát is lehajtott fejjel vinni *Az* elé, akiben hinni *szeretnék*.”

1938. március 16.:

„Mert ha bármi módon *alkalmasnak* találtatott az, amit én írtam arra, hogy *építsenek velem*, akkor nem volt hiába. [...] milyen áldott jó dolog, s milyen hálás vagyok, hogy az én nyomorult rom-életemből egy kicsi virág meghúzódhatik a Ige nagy fájának tövében. Lehet az én versemnek nagyobb felmagasztalás, mint hogy beilleszkedjen, mint egy téglá, az Igehirdetés épületébe? Még akkor is, ha negatív, tagadó módon, mint az Ige visszája szolgál annak?”

(„A világ Isten-szötte szőnyeg,

Mi csak *viszaját* látjuk itt,
És néha – legszebb perceinkben –
A színéből is valamit.”

[*A szónyeg viszajája*. 1936. február. 6.]

Kegyelem – ez a kulcsszó szakrális költészetében.

A *Kegyelem* című költeménye írásáról Járosi Andornak ezt írja Reményik: „Néha sétálok a közeli erdőben, ködben, sáros, lucskos avarban. Valamikor 1924 ta-vaszán is ezen a vidéken bolyongtam, s akkor, itt írtan a »Kegyelem« című versemet – milyen rosszul voltam már akkor is, és milyen nyolcz év jött még azután! S mi jöhet még? *Kegyelem*⁹ – nekem aligha.”

„Költészetének talán legálthatosabb alaphangja az evangéliumi szó: »Hiszek, Uram, segíts hitelenségemen.« Ebben a harcban olyan mélyre szállt a vallás élmény emberi mélységeibe, mint nagyon kevesen. Egyszer egy kis társaságban olvastam fel néhány versét. A *Kegyelemről* három keresztény felekezet jelenlevői kezdtek vitatkozni: mind a hárman a maguk hitét találták benne kifejezve. Vitájuk újra megérezte velem, amit mindig tudtam: ez a vers odáig hatolt, ahol a legtisztábban emberi piheg, ahol már az isteni sejlik.” (Sík Sándor: Reményik Sándor)

1935. április 16. – Andorkának:

„Hogyan lehetnek volna és hogyan lehetnének tervei egy olyan »embernek«, aki néha pár napig ember, és évekig nyomorult állat, lélektelen, lomha test? [...] A verseimmel cselekedjetelek belátásokat szerint [...] Hogyne adnám. Ha szolgálhatok. »Ahogy lehet«... De most semmi sem megy. *Sebogy*. Olyan jó volt itt tíz napig, olyan kimondhatatlanul jó. Szinte olyan jó, mint a Református Kórházban abban az időben, mikor olyan sokat jártál hozzám, Te élő *Tanubizonyysága a Isten vagy Sors / olyan egyre megy / Kegyelmeinek*.”¹⁰

„...vonzódik ő maga de egyúttal vonzza is magához a modernség nagy kríziseivel küzködő, »istenkereső« lelkeket. Így lett ő a maga nagy, nemes nyugtalanságaival is szüntelenül harcban álló lélek, valóságos földi gyámola az olyan szüntelenül tépődő, küzdelmes belső életet élő léleknek mint a nagy erdélyi költő, Reményik Sándor. Úgy állt mellette, mint első, közvetlen megértője, gyóntatója, meg-erősítője, testi-lelki ügyvédje. Különösen élete utolsó éveiben, amikor az a nagy krízissel küzködő költő utolsókat lobogva valósággal a saját hamvába hull...” – írta Járosi Andorról Kovács László¹¹.

Járosi Andornak és Laurának (vagy róluk) írt versei a következők:

Mezők virágai (Kolozsvár, Hója, 1921 június) – Járosi Andornak

Kívülről (Nagyvárad, 1929. június 6.) – Járosi Andornénak

New York-i levéltöredék – Templomkép-gyűjtő albumába – Járosi Andornak

Biblióóra (Kolozsvár, Írisz-telep, 1931. okt. 25.) – Lauráról

Az én lelképásztorom – Járosi Andornak

Hallgat – Járosi Andornéről

Keresztleletlenül – Járosi Andorék fiáról, Bandikáról

Békeség Istentől – Járosi Laura kérésére, biztatására (1935. febr. 5.)

Levél a györgyfalvi leány-konferenciáról (1933. ápr. 6.) – Járosi Andornéről

A szíveteket köszönöm (1933 februárja)

Viszanyert fény – Járosi Andornénak (Hohe – Rinne, Szebeni-havasok)

Csak egymásboz (1937) – Járosi Andornéről

Maradj velem (1937) – Járosi Andornéről

Ó régi versek (1936) – Járosi Andornéről

Ezt akartam (1936) – Járosi Bandika halála

Nem kérdezem már (1937) – Járosi Andornéről

Nem a teljes pohár – Járosi Andornak

Felolvasások

⁹ Kiemelések tőlem: Antal Margit.

¹⁰ Kiemelések tőlem: Antal Margit.

¹¹ (Az Erdélyi Helikon szerkesztője.) Veöres Imre: *Járosi Andor*. 458. o.

A „felolvasások” sok mindent tartalmaztak: egyrészt saját verseinek fel-olvasását különböző alkalmakkor (s itt hozzá kell tennem, hogy sok ún. „alkalmi” költeményt írt) másrészt Pásztortűz vagy más folyóirat, esetleg erdélyi írói kör felolvasása. Nem öncélú felolvasások voltak ezek, általában lapjuknak anyagi támogatást szerezni s az erdélyi költészetet népszerűsíteni szervezték meg, sokszor írói csoportok indultak el e nemes célok érdekében.

Érdekes dokumentumokból indulok ki: a költő egy dicsőszentmártoni fel-olvasásnak leírása saját szemszögéből és másvalakiéből.

Molter Károly¹² így látta ezt: „Még a román uralom elején egy dicsőszentmártoni úriházaiban fogadtak bennünket a Pásztortűz ottani irodalmi estje előtti teán. A háziaasszony piros-fehér-zöld szalaggal díszített emléktárgyat nyújtott át a költőnek, aki vezetett minket. A rég nem látott színekkel szemünkben, a leghevesebb idegen elnyomatásban, könnyesen vigyáztunk, hogy mit válaszol a költő? De ő semmit sem szólt, mintha nem illetné sem őt sem társait az ajándék, hanem a magyar szellem küzdelmének díja volna amit átvett. Egyszerű volt, tiszta és igaz, a hiúságnak és póznak nyoma nélkül. Csak azután este az emelvényen komorodott el, sápadtan és fakón csuklott fölfelé a szenvedés szenvedélyébe, fenyegető aszkézisébe, hogy leszálljon végül, hamis hang nélkül, a bánat borongásába. Mint egy család tagja, úgy értettük, nem volt kisebbségi tolvajnyelve, csak a képeinek sora és fokozása volt kísérteties, a hangulata vitt el odáig, ahol megérezte minden rendű és hangú hallgatója, hogy önmagáról szólván, megint rólunk beszél, a mi megnevezhetetlen nyomorúságunkról.”

Ugyanerről a dicsőszentmártoni estről ezt olvashatjuk Reményiknek egy Szőcsné Szilágyi Piroskához írt levelében:

Kolozsvár, 1922. jan. 10.:

„Hanem az estélyeink szépek voltak. A dicsőszentmártoni különösen. Árva szívemre hullott a babér, ó több, mint amennyit a szívem ér. Különösen amilyen megható, ragaszkodó szeretetet az ifjúság, kisebb, nagyobb gyermekek, serdülő fiatalok: fiúk, lányok részéről tapasztaltam, az leírhatatlanul megható.

A kis babérkoszorún, amit kaptam, egy széles szalag van a mi színeinkkel s rajta ez a felirat: »Az erdélyi magyarság költőjének a dicsőszentmártoni magyarok.« Ezt a szalagot a koporsómba is beletettem. – Ha eddig nem éreztem volna elég erősen, most még erősebben érzem: hogy én Erdélyé vagyok mindenestől, örökre, és nem érhet nagyobb megtiszteltetés soha seholy, mintha Erdély magyarsága vall és ismer el a maga speciális költőjének. – Bámulatos erőt merítettem ezekből a napokból. – »Magyarok még vannak!«

És jó ennek a szegény, elnyűtt, megalázott Kolozsvárnak érintkezni az erdélyi végek frissebb, üdébb levegőjével, őserők vannak, lappanganak még ott! Én nem féltém a fajomat!”

És mielőtt rátérnék további vallomásaira felolvasásairól, még Vita Zsigmondot szólaltatnám meg:

„Meghitt beszélgetések néha lelke rejtekei felé vittek. Mégsem ezek voltak az igazi találkozások és ha vissza is intenek, ma mégsem ezekből néz reánk a mi Reményik Sándorunk arca.

Egyszer, ünnepi alkalomból, lenn járt minálunk. (Enyeden – A.M.) Fölolvasást tartottam a költészetéről, a költőt ünnepeltük. A fölolvasás után ő lépett az asztalhoz, olvasni kezdett.

Kezei között megremegtek a papírlapok, halkán induló szava egyre nagyobb lendülettel áradt, a versek mind szélesebben, hatalmasabban hullámoztak szerte.

Most még a verseiről beszélt, az egy ütemre lépő, zárt hadoszlopokban menetelő nyolcszáz legényről, és már süllyedt a terem, szétfoszlott a hallgatóság, kitágult a hely és az idő.

Csak a költő állott, messzire kimagasodva, reszkető idegei megfeszültek, hangja félelmetes erővel zúdult és a nyolcszáz vers is eltűnt, mögöttük feltornyosodott egy még félelmetesebb, döbbenetes hatalom. A költő egész testét valami démoni, már-már földöntúli erő járta át. Szava oly mélyből szakadt föl, olyan görcsösen megkapaszkodó, hátborzongató erővel, őrült szenvedéllyel sikoltott, mint ahogy csak a sorssal birkózó, végsőkéig megfeszült és mindenre elszánt lélektől telhetik. A lélek sikoltott, üvöltött itten, amint börtönéből kitört és fajának, nemzetének utolsó maradványait, népének utolsó talpalatnyi földjét védelmezte. A pusztulás réme ellen minden idegszálával elkeseredetten harcoló, fájdalomában fel-felhördülő meztelen lélek volt, amely idegeivel, szent örülettel gyökeret vert a földbe és úgy emelkedett fel. A halál ellen tiltakozó erdélyi magyar lélek.

Ezt a lelket az erdélyi havasok világából sohasem lehetett kiszakítani és ha kettészakítják, vagy eltörlik az erdélyi hegyeket, talán egymaga marad, hogy az egyet-len gyűrűbe folyó, örök erdélyi bérceket hirdesse.”

Hogy mit jelentettek *Reményiknek* ezek az alkalmak a felolvasásokra?

1932. jan. 15. – Járosi Andornének írt levél:

„A levelének a végébe kapaszkodom bele, abba, amit »rólam« ír. Abba a szóba: szolgálat.

[...] talán nemsokára megint aktuális lehet az elmenetelem (e hó végén) s ezzel kapcsolatosan az a sok minden, amiről Maga is tud. Maga írja, hogy azt reméli, »egy kicsit mégis örvendek« mindezeknek. Igen, Loli, az

¹² Molter Károly: *Erdélyi argonauták*. Marosvásárhely, 1999, Mentor. 230. o.

első érzésem nem is kicsi, hanem nagy öröm volt, szinte mámor, – addig, amíg nem kezdettem el gondolkozni az egészen.

Azon is, hogy az első örömet mi okozta. Kétségtelenül az a tudat, hogy ismét lesz »alkalmam« »magamat megmutatni«. Szerepelni, érvényesíteni, szebben mondva »hivatást teljesíteni«, *az egyetlen*, amelyre képes vagyok. És talán belefojtani a nyugtalanságomat, narkotizálni a betegségemet ebbe a kóbor, nomád, változatos, körutazásos életbe. Megnyugodni a nyugtalanság által. Akkor pedig azt gondoltam:

A sátánt nem lehet a sátánnal kiűzni. És eszembe jutott, hogy éppen nekem nem.

Elgondoltam, mennyire nem »nekem való« ez a primadonnáskodás, előre éreztem, hogy még sokkal fáradtabb leszek, sok ember, idegen környezet, pódiumok, kegyetlen világosságok a szememnek... Hamis hang a számon, és üresség – szívemben... Mennyivel nekem valóbb, igazabban, legmélyebben nekem valóbb volna itthon maradni.”

1932. febr. 11. – hódmezővásárhelyi felolvasás kapcsán, Lolinak:

„...szép volt, jó volt, nagyszerű volt Hódmezővásárhelyt minden, csak éppen én nem sokat éreztem, tudtam, láttam, hallottam belőle. Mint egy száraz fadarab, amely az Isten kezében egy percre kivirágzik, úgy, hogy ő maga alig tudja. A virágnak tapsolnak, a fadarabbal is sok minden történik. A fadarab nem bánna, ha nem tapsolnának és nem sok történe, csak érezné, hogy kinyílik legalább pár percre – az Isten kezében!”

1933. febr. 10. – felolvasás a kolozsvári Katholikus Leányklubban – beszámoló Lolinak:

„Tegnap egy hete pedig... ő azt elmondani nincs szó. Egész napon át valami különös módon nőtt bennem a jó-érzés. Nem ismertem magamra, olyan friss, szabadlelkű, elfogulatlan, tiszta és nyugodt voltam. Úgy mentem Magukhoz búcsúzni. Maguknál létem csak fokozta a belső derűt és szabadságot, úgy mentem onnan a Katholikus Leányklubba, hogy [...] Áprily Lajost megmutassam. Egész nap muzsikált bennem a gondolat: Áprilyt fogom megmutatni, Áprilyt, Áprilyt, hogy beléjük égessem a nevét és a lelkét, hogy nagyon-nagyon megszeressék, soha el ne felejtsek. S olyan csoda történt velem: oly mélyen át bírtam élni a múltat, közös emlékeinket és élményeinket, az erdélyi irodalom tavaszát. Fesztelenül »beszélgettem« minderről azzal a huszonegynéhány leánnyal. És végtelen boldogsággal vettem észre, hogyan ejti hatalmába őket Áprily költészete, hogyan sodorják felolvasott versei ezeket a lelkeket igazán »tetőkre«, láttam a megindult arcokat, könnyes szemeket, a megdöbbenés és megrendülés és álmétkodás kifejezését. És én magam egészen mámoros lettem ennek a költészetnek újra átélt nagyságától. Azt hiszem, olyan lélekkel olvastam, mint saját verseimet nagyon ritkán, vagy talán soha. És egész szívemből hálát adtam *ezért*.”

1936. márc. 20. – Budapest:

„A körutat (Sátorajújhely, Miskolc, Budapest – A.M.) csakugyan jobban bírtam, mint ahogy azt különösen az utolsó héten otthon képzeltem. [...] Budapesten is olvasok fel, hol nyilvánosan, hol magántársaságban. Tegnap lutheránus iskoláknak olvastam nyilvánosan, ma kálvinista leányoknak. [...] 24-én még Miskolczon olvasok fel a Pásztortűzért, de 31-én, ha Isten megsegít, már otthon a Theológián. [...] 16-án fent voltam a Farkasréti temetőben – Ilonkánál. S akkor megint olyan hiúságnak tűnt fel minden, amit csinállok. És úgy vágyom most már megint nem felolvasások, üres és fárasztó ünneplések, hanem »csendes-órák«, egy kis elmélyedés, békesség, magány, termékeny magány – alkotás, munka után.

(Olvasás!?! Csendes sétákra is vágyom...”

1939. nov. 13. – Budapest – Lolinak

„Loli, Testvérem, arra kérem az Istent, ne beszéltesen engem többé sokak-hoz, Biblia-körök hivatás-kört adjon. Kevesek áldott, meleg tekintetét. Katakomba-költészetet. Csendes-órákat.

Lelki-délutánokat. Hallgatni tudást, és halk, szelíd beszédet, mint a Magáé.”

Angelus

Reményik Sándorral foglalkozva, újra és újra beleütközöm a hit – *az ő hite* – kérdéseibe.

1936-ban írta számvetésszerű versét, az *Igaz beszéd hitem dolgában*.

A halálfélelemnek, halálvárásnak és szembeszegülésnek hatalmas lírai vonulatában is eredeti hangú e költemény. Formája, beszédmódja tiszta és hétköznapiasan oldott, ám ezt az egyszerűséget a vita, a dialógus izgalma remegteti meg, a tördelt párbeszédesség szokatlan versmegoldást eredményez.

Dialogikus struktúrájú vers, hét kérdés fog közre egy kijelentést, aránytalanul, hiszen a szerkezet: hat kérdés – egy kijelentés – majd ismét kérdés.

Komor alliterációval nyit: „Most vallani kell, végsőt vallani.” A vershelyzet tehát: vallomástétel (vagy vallatás?). Metaforikus a folytatás, a biblikus utalásra („szik-ra hit”: a Bibliában a mustármagnyi hit az, amennyivel Jézus szerint hegyeket lehet megmozdítani), válaszol a metafora: „pár porszeme reámtapadt / Hívó lelkek virágorának”.

Ez a metafora átmegy a következő szakaszba is, a kérdés itt már a szakasz elejére kerül, hosszabb lélegzetű válaszra adva lehetőséget. Itt már nyilvánvaló, hogy a csatázó felek a költő vitázó egói – nagyon jól ismerik egymást, de nem akarják elismerni egymás igazát, erre utal a következő, harmadik szakasz indító szavának todalékolása: „Jézusoddal”.

Rövid, hiányos mondatok válaszolnak – sugallva a költő indulatát.

„Soha. Ködös volt, ködös valami” – ugyanezt felerősíti az ismétlés.

Jézus után Istennel kapcsolatos kérdés következik: „Istent, mondd, érezted-e mint Atyát?”, és a válasz előtt fel kell idéznem azt a Jánosí Andornak, „Andorkának” írt levelét, amelyben így vall: „Kétségbeesett dac már nálam a mindentől – vissza-vonulás vágya, de érthető, mikor az életbe való minden visszatérés csak újabb *inger* a testi-lelki szenvedésre. Viszont testi-lelki halál az is, ha lassan tökéletesen beásom magam a föld alá. Élve. Borzasztó tusakodásaimnak darabjai ezek az itt küldött versek”.

Mivel az *Igaz beszéd bitem dolgában* mellett csak évszámot találtam – 1936-ból való ez is, mint a fenti levél –, csak feltételezhetem, hogy ez is közülük való. Hangulatilag mindenképpen beleillik, hiszen a költő a harmadik szakaszt a „nyomorultabb” szóval zárja.

A Szentlélek fehér galambja az egyetlen, amit a Szentháromságból e pillanatban a költő elismer. Susogó szék, s-ek idézik elének a galamb szárnyának suhogását:

„– S a Szentlélek szállott-e rád / Valaha is szelíd galambként?”

Tömör az igenlő, elismerő válasz, a költő jelzi is a nyomatékosítani való szót: Ó ez igaz.

Újabb kulcsszava következik Reményik szakrális költészetének, nyomatékosított alakban, ismételve:

„– A bűnnel, a bűnnel hogy állasz? –”

A válaszban igeidő változtatás lesz a főismétlés alapja: bántam-bánom. S újabb kiemeléssel nyomatékosított szó: „S *magaménak* azt sem találok”.

Majd a *Kegyelem* – Reményik istenes verseinek szövegében annyiszor felcsillámló aranyszál – következik. S itt a kérdések özöne megszakad, ez az egyetlen szakasza a költeménynek, ahol nem kérdez az egyik vitapartner, az egyik ego, hanem állít:

„De te hirdetted a *Kegyelmet*?” – s fáradt mentegetőzés a válasz: „Most azt mondanám: »szent véletlen«” – újabb kiemelés a költőtől.

„Kegyelem” – sokszor esett már róla szó. S most hadd idézzek egy olyan levélrészletet, amit eddig még nem – pontosan a *Kegyelem*-mel kapcsolatban. Mivel utalás van 1931 decemberében írt versekre, feltételezem, hogy a levéltöredék is körülbelül abból az időszakból való. Loli a címzettje:

„Kegyelem. – *Kegyelem* valóban ennek a félig-sem keresztyén versnek a rajtam túlnövő, felmagasztosult élete. Prohászka idézte az Egyetemi templomban [...] S most Ravasz. És hányan... Maga a legelső levelében írta nekem: »Ha tudná, hány embert s milyen erővel emelt fel...« S tudom, hogy Maga az aggmenház borzalmaiba, félelmei közé is ezt vitte magával, kedves, irgalmas-szívű, fehérscuklyás »sötét-keresztyén« Loli. [...] Nem tudom még csak elképzelni sem most, hogy hol mit fogok felolvasni. Csak azt tudom, hogy két verset egészen biztosan fel fogok olvasni. Az »Utolsó munkást« és a »Fáklját verem előtt«. No és a »Kegyelmet« is.”

Az utolsó szakasz a feltámadás kérdését boncolja. Rezigált vállvonás a válasz: “Hagyjátok ezt az édes bús mesét.” Dante neve („Dante vándorolt három túlvilágban”) felvillant egy másik lehetőséget, a túlvilág képzetét s a másik élethelehetőséget, a szűk hazán kívüli költészetét; Reményik ismét azt érezteti a zárósorban, mennyire *csak* Erdély költője akart lenni, mintha az „itt élned, hálnod kell” parafrázisát hallanánk ki az utolsó sorból:

„Nekem az ösvény síromig elég”.

Barátja, Andorka kisfiának halálhíre pedig ismét keserű leszámolást vált ki belőle:

„Ezt akartam: végső leszámolást:

Mostantól fogva nincs hozzá közöm.

A nagy Nevet, a nagy Megszokottságot

Szótáramból irtom és törölöm.

Írhatom: Sors, Titok, Véletlen, Végzet,

Ezer névvel nevezhetem.

Csak egy nevet nem ejthetek ki többé,

Nevedet: Istenem.”

(*Ezt akartam*)

De az Istent mégsem tagadhatja meg; hiszen Ő a *béke* és *szeretet* is – s ezek ugyanúgy kulcsszavak szakrális költészetében, mint a *Kegyelem*.

„Egy anyát láttam, s még karjában tartott

Kétévesforma halott gyermeket.

S ez az anya *béke* volt s *szeretet*. (Kiemelés tőlem: A. M.)

(*Ezt akartam*)

(Ugyanehhez az anyához – s férjéhez – így írt pár évvel hamarabb:

„A nap leszáll, hanyatlik életem,

A nap leszáll.

Kérlek, maradjatok

Abban az emmausi éjszakában

Egymással – és velem.”

[*A szíveteket köszönöm*])

És hogy mennyire maradtak vele? Mondhatni beékelődtek a hétköznapijaiba, otthonuk második otthonává lett.

1933-ban ezt írja Járosi Andornénak: „én annál jobban kapaszkodhassam a *Maga* békességébe. A maga *békessége* úgy kell nekem, mint az élet vize.”

1934: „Mert Lolinak nem udvarias gesztusok és lovagi szolgálatok kellene, hanem testvéri szívek. A testvéri szívet – talán – egy kicsit érezte bennem, s egyébbel bizonyára nem törődött. Ment, kezében a Bibliával és feje felett a láthatatlanul is jelenvaló csillagokkal – félelem és zavar nélkül; a fagyos úton a sötét estében.”

1934. december 23.:

„De most, karácsonykor, egy másik mondására akarok emlékezni, mert tudom bizonyossággal, hogy az is valóság. És az vigasztaló lehet Magának, és kicsit nekem is. »Nincs *nyugalmam* soha, – de *Békességem* van.« Én ezt nem egészen értem. *Ebbez* egészen a *Maga* lelkét, vagy az Irén néniét¹³ kellene magamra öltenem. De sejtem, hogy mi van e mögött. És úgy szeretném megérteni, hogy legyen annyi órló nyugtalanság között *Békességem* nekem is.

És most megint üres kézzel állok. Talán üres szívvel is. Nagyon szeretnék adni Magának valamit, legalább nagyon köszönni mindent. Talán leginkább azokat a kórházi estéket¹⁴, nap-nap után, mikor nem találkoztunk, csak tudtam, hogy Loli künt van a folyosón. És vele van a *Megtartó Szeretet*.”

1935. május 13.:

„Áldja meg az Isten ezerszer! És hogy úgy gondol velünk, minden tekin-tetben. Amíg *Maga* van, *Maguk* vannak, nem leszek én árva Kolozsvárt.”

1939. február 24.:

„Ugy-e nem hagynak elveszni, ugy-e nem hagynak egyedül?”

1940. október 15. – Budapest:

„Olyan kimondhatatlanul szeretnék Magának, épen Magának jót írni magamról, csupa csendet, szelídfényű októberi *békességet*, elküldeni egy darabkát abból a tavalyi őszi kék égből, amelyre még a szemem örökös árnyékai is enyhébben, kevesebb gyötrellemmel vetődtek.”

A fenti levélrészletekből újra és újra a *békesség* szó ugrott a szemünk elé. Szinte természetes tehát, hogy megtalálhatjuk a versekben is ennek lírai megfogalmazását. Még annyit a *Békesség* szóról: A protestánsok egymást köszöntése gyülekezetben, falun még ma is hétköznapi köszönésformában így él: „*Békesség Istentől!*”

Reményik ilyen című verse (*Békesség Istentől*. 1935. február 5.) *kérésre* született.

Előzményként már egy 1934-es levélben (1934, március 12, Budapest) megtalálhatjuk:

„De most, ezekben a borzasztó napokban, a sok örültség közben, álmatlan éjszakákon meg-megvillant a fejemben valami, és elkezdett kavargani, alakulni. Nem lett belőle semmi s nem is igen lesz már. Mégis ideírom a vers címét, mely nem született meg: »Fény-jelek egy távoli hajóról.¹⁵» Az alapgondolata az lett volna: »Nyugalmam nekem nincs egy percre sem« – de *Békességem* van”. Talán a kezdő két sora is ez lett volna. És idézőjelbe tettem volna az egész verset. És megint »idézet lett volna Loliból«. Az egész vers nem én lettem volna, ezúttal igazán *nem én*.”

¹³ Reményik nagynénje.

¹⁴ Hónapokig a Kolozsvári Református Kórházban feküdt tífuszban, Járosiék mindennap látogatták

¹⁵ Ilyen címen nem, de *Fény-torony* címmel ír Babitshoz 1942 februárjában verset.

A vers aztán 1935. február 5-én született meg, Bíró Mózes lelkipásztor és Járosi Laura kérésére.

1935. február 5-én így ír Lolinak:

„Mózsának még akkor nap válaszoltam, s megírtam neki, hogy ha csak lehet, megírom a verset, mindössze azt jegyeztem meg, hogy *évekre* gondolva nem tudok verset írni [...] A versen gondolkoztam és ma meg is írtam. Minthogy nem tudom, Mózsi itthon van-e még, tehát Magának küldöm egyenesen és először. Különbösen is elküldtem volna. Őszintén megvallom, hogy a verset meglehetősen lélektelenül írtam. Egyedül azzal a gondolattal, hogy Maguk kérték, Magukat szeretem, s hátha szélesebb körben is tehetek egy csepp jót vele. Mert erre minden lélektelenségem közben is vágyom még.

Eredeti gondolat, mondanivaló, amiért az egész verset érdemes volt megírni, csupán egyetlenegy van benne, sem az enyém, hanem a Magáé, az első strófában:

»Nyugalmam nincs, de Békességem van.« A nekem: nagy érthetlenség!

Ha sikerül hozzá zenét, azaz éneket komponálnia valakinek, akkor úgy szeretném, ha csak az első strófát énekelnék, esetleg a másodikat még.

Köszönöm, hogy kért valamire, Jó Testvérem.

Békesség Istentől.”

És még egy ideillő részlet, keltezés nélküli levéltöredékből:

„Isten Vele, Kedves, Jó Lolí. »Békesség, békesség a közel és távol levőknek.« Erre a legrövidebb és legszebb imádságra *Maga* tanított meg.

Szinte fölösleges is egyebet imádkozni.”

A vers három alappilére: nyugalom, békesség, Isten. Ezekre épül a vers, amelyről – bár azt írja költője, hogy „lélektelenül” írta, – el lehet mondani, hogy sugározza magából a békét.

Mi okozza ezt a sugárzást? A fenti levélrészletek alapján mondhatom, hogy a csíszoltsága elsősorban, hiszen tudjuk, megszületése előtt mennyi ideig formálódott a költő szívében-lelkében-agyában.

Ötszakaszos vers – minden szakasz refrénje a cím maga: Békesség Istentől. Maga, a *békesség* szó tizennégyszer fordul elő a versben, a *nyugalom* szó ötször, *Isten* kilencszer.

Rímképlete: x ax aax – monotonijában a középkori zsoltárokat idézi.

Reményikre jellemző ellentétpárokat tartalmaz: nyugalom–nyugtalanlás; a víz felszíne és mélye; vihártépett fák – vadgalamb bűgása.

Hogy valóban azt a szerepet szánta a költő, hogy e szép köszönési forma megmaradjon, éljen, az nyilvánvalóvá válik a harmadik strófából: „És szóval, kéz-fogással másnak add”; „Reggel mondd, délben mondd és este mondd”; „Békesség Istentől: mi így köszönjünk, hogy köszöntésünkben lélek legyen”; „Békesség: köszöntésünk ez legyen”.

*

A békességre vágyás útján jut el a költő 1940-ben az Angelus-hoz. A 30-as évek második felétől a fasizmus európai térhódítása és a háborús világpolitika fenyegető rémei hatására, hosszú lelkiismereti folyamat beéréseként lírájában az egyre erősödő humanista, antifasizista vonulat került túlsúlyba.

Harangok szava gyakori hang Reményik költészetében, hiszen már rég ott harangoznak Atlantisz harangjai a mélyben.

Az a harangszó, amely ebben a költeményében csendül fel, különbözik talán minden eddigőtől melegségével.

A megbékélés, a békesség meleg hangja ez – mintegy ellensúlyozásaként a háború halálhörgésének.

A harang érc-tömege: Reményik költészete. Hangja: a megtalált, igazi hang, a meleg, az emberi – a végre „már nem félreérés”.

Csodálatosan érzékletes ellentétezással indít a vers, a vershelyzetet meg-határozó kérdés után; a kínzott érc-tömeg, a harang „induló szava *súlytalanul* lengő lebbenés”. (Érdekes a költői kép összetétele: ellentét, alliterációk, hangulatfestő szó és ismétlés összefonódása egyazon képben.)

Ismétlések sora követi ezt – mintha halkán csilingelne a súlytalan esti harangszó: remeg-remeg; végre-végre; meleg-meleg. Itt besegít ebbe a hanghatás is: az ismétlések csupa magas hangja. Majd felsorolás következik – ez a Reményik prózájára, leveleire is jellemző stílusalakzat: „Áhíthatnak és szeretetnek, / Biztonságnak és értelemnek, / És reménységnek és hálaadásnak, / Más szívben való szent felolvasásnak és minden jónak: enyésző kevés.”

Egy újabb „Uram” megszólítás (hiszen ezzel is kezdődött a vers) utal arra, hogy a költő meghitt kapcsolatban áll Istennel – s metaforikussá válik a kép („harang- kötelem ördögök cibálják”). A „félre, mellé” hangot külső és belső háborúk eredményezték – de a költő megtalálta végre „az estharangszó ősi dallamát”.

A harang elinduló szavának „lengő lebbenése” ismétlődik a második szerkezeti egységben, s ismétlődik a súlytalan remegés képe is, aláhúzva ismét az emberi melegség hangját:

„Ámde emberi hang végre-végre
S meleg-meleg.”

Hosszú út volt Reményik költői fejlődésének képe. Pomogáts Béla meg-határozása így hangzott: „az Evangéliumtól az Apokalipszisig”. De meghatározható így is: a riadó kiáltástól az estharangszóig...

Molter Károly így ír az Angelusról: „...megjelenhetett Reményik európai szépségű Angelusa, a kisebbségi passiójáték másvilágias megbékéltsége, a legtisztább kereszténység, amit ma olvashat a kontinens. Nincs ma költő Babitsot kivéve, akiben inkább egyesülne a kereszténység a magyarsággal, csakhogy azzal a különbséggel, hogy Reményiknél mindig van valami egyénítő, protestáns vonás, míg Babits a katolikum déli egyetemességét árasztja verseiből.”¹⁶

*

Halála utáni évben, 1942-ben jelent meg az a kötet, amelynek válogatását még ő maga kezdte el (mint ahogy a Révai Kiadónál megjelent *Összes verseit* is ő válogatta, rendezte kötetbe, ciklusokba), de e kötet (*Egészén*) rendezését már nem fejezte be. Hátrahagyott kötetben még meg nem jelent verseit tartalmazza. Becslések szerint mintegy ezer vers az utána maradt „hadsereg”, menetelő katonái...

Amilyen szenvedélyesen búcsúztatta annak idején a távozó Áprilyt, olyan csendesesen fogadja most visszatérését (*Családi kör*. 1940) – Arany Jánossal utalva az idill alatt lappangó fájdalomra. „Ott van az otthon, ahol van a béke” – mondja halkán a barátinak, testvérnek, költőtársnak.

Isten lépked „halkan, halkan / A fenyő-avar sok tű levelén” – most ember-közelben; húsz évvel ezelőtt Borberekén még hallgatagon a gerincen lépdelt.

Kolozsvár fölött most nem a havasok kékje fénylik:

„Ó, Uram, ez a drága, ősi város,
Mint én, sötét hatalmakkal határos,
S úgy nézek végzetemre, mint e szabad város
Tekint holdfényben úszó éjszakákon
(Míntha lidérc ülne a boldogságon)
Maga fölé a Feleki-tetőre,
Maga fölé a fekete-tetőre,
Fekete tetőn idegen szuronyra,
Fekete tetőn ellenséges őrről”
(*Ó, ne vedd vissza még!* 1941)

A háború képei valóban apokaliptikusak, „szörnyű ember-napfogyatkozás”, „rettenetes világ is – ősz” képei – a világ kitágul; sajog a fél-Erdély, de sajog az egész világ. „Korszerűtlen versek” születnek most – az utolsó; végső, keserű számvetés.

„Nincs helyem itt.
Ki hallgatja
Egy korszerűtlen és beteg,
Hanyatló költő végső rímeit?”

„Jó hazafi lesz és jó katona” – írta valamikor naplójába az édesanyja, e sorok kísértének most.

Béke és Isten – ezzel zárul utolsó kötetének utolsó verse, a Korszerűtlen versek 10. része, a „Béke”.

„Meleg, belső bizonyosság idebent –
Bizonyosság arról, hogy élni jó,
Szenvedni elkerülhetetlen,
Szeretni tisztán: megistenülés,
Meghalni szép –
S a kifejezést megadni mindezekhez,
Megtalálni a felséges Igét:
Az Igét mindezekhez:
A Béke ez.
[...]
Bent:
Csend.
A béke itt kezdődik.
Bent:
Csend.

¹⁶ Molter Károly: *Erdélyi argonauták*. Marosvásárhely, 1999, Mentor. 264. o .

Isten hozott.”

Makkai Sándor szavaival búcsúznék: „A próféta-költő nem szűnik meg teljesíteni küldetésének feladatát akkor sem, amikor földi élete véget ért. Nem kényszerítik őt már a földi élet korlátai. Áttörte ő már ennek az életnek kereteit, és hat tovább, a Magyar Géniusz titkos életében; ihlet, vigasztal, tanít és biztat továbbra is, mindaddig, amíg még léteznek magas szellemek, akik visszahangozzák az ég és a föld, a költészet és a kegyelem hívó szavát.”¹⁷

Koren Emil így ír erről a borberek-i kútavatásról: „Lent Radnaborberekén kiapadhatatlanul, zúgva ömlött a bazalt falból a borvíz. Fölötte arany betűkkel kőbe vésve: Reményik kút. (A kút 2001-ben felújították – A.M.)

De az ő emlékét nem ezek az aranyozott betűk, a szilárdan, cementbe öntött kövek adják. Nem is emlékezésbe tűnő szavak, amelyek az avatóünnepségen a lélek világába szállottak. Maradandóbb az ennél. Benne zúg a vadvizekben. A reggeli ha-rangszó az ő szavát kondítja. Az ő lelkével törnek egymás felé a patakok. Az ő marcangoló kételyeit mormolja az Ördög-szorosban a víz [...] Ott jártunk mi, kor-társak és utódok, akik életében láttuk törékeny testét, mélyen néző szemének tüzeit s hallgattuk próféta szavát. Lábujjhegyen jártunk. Suttogva szólunk. Mert mindenütt: kőben, fában, földben és felhőben az ő emléke lengett.”¹⁸

„Holtom után ne keressetek.

Leszek sehol, és mindenütt leszek.”¹⁹

Bibliográfia

- Antal Péter: Omló világ „Árnyék-kapitánya”. In *Utunk*. 1958/7–9. sz.
Áprily Lajos: *Álom egy könyvtárról*. Budapest, 1981, Szépirodalmi Kiadó.
Babits Mihály: Az erdélyi költő. In *Pásztorújság*. XXVI évf. 1940.
Cs. Gyimesi Éva: *Homvágy a hazában*. Budapest, 1993, Pesti Szalon.
— *Kritikai mozaik*. Kolozsvár, 1999, Polis.
Az Erdélyi Helikon költői. Bukarest, 1973, Kriterion.
Jancsó Elemér: *Reményik Sándor élete és költészete*. Kolozsvár, 1942, Lyceum.
— *Az erdélyi magyar irodalom története*. Kolozsvár, 1934.
Ilia Mihály: Egy Nyugat-kortárs Erdélyben In *Acta historiae litterarum hungaricum*. Tom XII, Szeged, 1972
Láng Gusztáv: *Kivándorló irodalom*. Kolozsvár, 1998, Kom-Pres; Korunk baráti társaság.
— *Dsida Jenő költészete*. Bukarest, 2000, Kriterion.
Lám Béla: *A Barátom*. Gépirat. 1943.
Molter Károly: A jellem költője. In *Erdélyi Helikon*. XIV. évf. 1941.
— *Erdélyi argonauták*. Marosvásárhely, 1999, Mentor.
- Pomogáts Béla: *Kisebbség és humánium*. Budapest, 1998, Korona-Nova.
— *Erdély bússágában*. Csíkszereda, 2002, Pallas Akadémia.
— *A transzilvánizmus*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.
— *A romániai magyar irodalom*. Budapest, é.n., Bereményi Könyvkiadó.
Reményik Sándor emlékkönyv. Kolozsvár, 1998, Erdélyi Szépművés Céh.
Vita Zsigmond: *Áprily Lajos*. Bukarest, 1972, Kriterion.
Veöres Imre: *Járosi Andor*. Budapest, 1949, Evangélikus Kiadó.
Világirodalmi Lexikon. 7. köt.
Reményik Sándor leveleiből: Áprily Lajoshoz
Berde Máriaához
Járosi Andorhoz és Andornéhoz
Kádár Imréhez
Lám Bélához
Tompai Lászlóhoz

¹⁷ Makkai Sándor: A költő titka. In *Soumalianem suomi*. 1942/7. sz. Fordította Benedekné Szőke Amália.

¹⁸ Koren Emil: *Kárpátaljai napló*.

¹⁹ *Végrendelet* című verséből.